

УДК 347.124

**НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ НІКЧЕМНИХ ТА ОСПОРИОВАНИХ
ПРАВОЧИНІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВАМИ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

**CONSEQUENCES OF NULLITY INSIGNIFICANT AND QUESTIONABLE
TRANSACTIONS UNDER THE LAWS OF UKRAINE AND RUSSIA:
COMPARATIVELY LEGAL ASPECT**

Кондратюк Д.Л.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичних і публічно-правових дисциплін
факультету права, економіки та менеджменту
Інституту економіки та права (філіалу) ОУП ВПО
«Академія праці та соціальних відносин» у м. Севастополі*

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту наслідків недійсності нікчемних та оспорюваних правочинів. Проаналізовано різні підходи щодо визначення наслідків недійсності правочинів. Автор акцентує увагу на порівняльно-правовому аспекті наслідків недійсності нікчемних та оспорюваних правочинів в Україні та Росії.

Ключові слова: нікчемні правочини, оспорювані правочини, правові наслідки недійсності, двостороння реституція, одностороння реституція.

Статья посвящена освещению сущности и содержания последствий недействительности ничтожных и оспоримых сделок. Проанализированы различные подходы относительно определения последствий недействительности сделок. Автор акцентирует внимание на сравнительно-правовом аспекте последствий недействительности ничтожных и оспоримых сделок в Украине и России.

Ключевые слова: ничтожные сделки, оспоримые сделки, правовые последствия недействительности, двусторонняя реституция, односторонняя реституция.

The article is devoted illumination of essence and content of consequences of ineffectiveness of insignificant and questionable transactions. Different approaches are analysed in relation to the decision of consequences of ineffectiveness of transactions. An author accents attention on the comparative-legal aspect of consequences of ineffectiveness of insignificant and questionable transactions in Ukraine and Russia.

Key words: insignificant transactions, questionable transactions, law consequences of nullity, bilateral restituciya, one-sided restituciya.

Постановка проблеми. Категорії нікчемних та оспорюваних правочинів, правових наслідків їх недійсності, незважаючи на тривалий шлях розвитку, до цих пір залишаються достатньо дискусійними. По-перше, відсутня єдність як серед українських, так і серед російських вчених в поглядах на необхідність поділу недійсних правочинів на нікчемні та

оспорювані. По-друге, і в українській, і в російській цивілістичній науці відсутні єдиний погляд на ознаки, перелік нікчемних та оспорюваних правочинів, сутність двосторонньої реституції як основного наслідку недійсності правочинів, на співвідношення двосторонньої реституції з віндикацією, безпідставним збагаченням.

Крім того, існуюча статистика визнання правочинів недійсними і в Україні, і в Росії підтверджує недосконалість правового регулювання нікчемних і оспорюваних правочинів та наслідків їх недійсності. Тому дослідження інституту правових наслідків нікчемних та оспорюваних правочинів видається достатньо актуальним.

Стан дослідження. Категорія нікчемних і оспорюваних правочинів та правових наслідків їх недійсності є об'єктом достатньої уваги теперішньої цивілістичної думки. Такі автори, як В.А. Белов, О.В. Гутніков, М.І. Поляков, К.І. Скловський, І.В. Спасибо-Фатєєва, Д.О. Тузов, Н.Д. Шестакова та інші пропонують різноманітні концепції розмежування нікчемних і оспорюваних правочинів, сутності реституції, співвідношення реституції з віндикацією, реституції з кондикцією.

Разом з тим слід зазначити, що у вітчизняній цивілістичній літературі мають місце поки що початкові спроби порівняльного аналізу наслідків недійсності нікчемних та оспорюваних правочинів за законодавством України та Росії.

Саме тому **метою** статті є порівняльний аналіз стану та перспектив розвитку українського та російського законодавств про правові наслідки недійсності нікчемних та оспорюваних правочинів.

Виклад основного матеріалу. Цивільне законодавство як України, так і Росії містить поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані. Однак, на відміну від ЦК України [1], в ЦК РФ (ст. 168) [2] (в редакції Федерального закону від 07.05.2013 р. № 100-ФЗ) [3] введено презумпцію, згідно якої правочин, який порушує вимоги закону чи іншого правового акту, є, за загальним правилом, оспорюваним, а не нікчемним. Вбачається, що нещодавнє прийняття ст. 168 ЦК РФ у новій редакції суттєво змінить існуючу правову ситуацію, оскільки одна із головних відмін оспорюваного правочину від нікчемного полягає у тому, що оспорюваний правочин вважається дійсним з самого початку, та у якості недійсного він може бути кваліфікованим тільки на підставі рішення суду. А нікчемний правочин є недійсним незалежно від рішення суду.

Загальними наслідками правочинів як в українському, так і в російському законодавстві є заперечення юридичних наслідків правочину з моменту його укладення та двостороння реституція, якщо виконання за правочином вже було проведено. Крім того, в українському законодавстві у якості загальних наслідків недійсності правочину зазначено відшкодування збитків та моральної шкоди. Ці наслідки притаманні і нікчемним, і оспорюваним правочинам.

Проте для оспорюваного правочину допускається такий наслідок, як позбавлення його юридичної сили на майбутній час, що є виключенням із загального правила [4, с. 182]. Таке виключення передбачено законом у випадках, якщо зі змісту оспорюваного правочину витікає, що він може бути припиненим тільки на майбутній час (п. 3 ст. 167 ЦК РФ та, відповідно, п. 2 ст. 236 ЦК України).

Крім того, в Росії в окремих складах оспорюва-

них та нікчемних правочинів можливим було застосування односторонньої реституції зі зверненням у дохід держави майна, одержаного за правочином потерпілим, а також належного йому у відшкодування переданого винною стороною (наприклад, для правочинів, укладених під впливом обману, насилля, загрози, зловмисної домовленості однієї сторони з представником другої сторони або збігу важких обставин). А такий наслідок, як недопущення реституції, було передбачено тільки у відношенні нікчемного правочину, укладеного з метою, завідомо противною основам правопорядку або моралі, якщо буде доказано наявність умислу у обох сторін.

Однак після набрання чинності змін до ЦК РФ норми ЦК РФ про підстави та наслідки недійсності правочинів (в редакції Федерального закону від 07.05.2013 р. № 100-ФЗ) не містять такого наслідку, як одностороння реституція. Відносно ж недопущення реституції можна сказати, що застосування такого конфіскаційного заходу у вигляді стягнення у дохід держави одержаного сторонами, які діяли умисно, згідно нової редакції ст. 169 ЦК РФ, можливо тільки у випадках, передбачених законом.

Вбачається, що прийнята у Росії відмова від односторонньої реституції як одного з правових наслідків недійсності правочинів, що сталася у зв'язку зі змінами, внесеними до ЦК РФ у 2013 році, свідчить про тенденцію відходу від спрощених засобів захисту порушених цивільних прав. Адже не випадково у розвинутих правових системах, як, наприклад, в німецькому праві, немає загального механізму реституції, а є спеціальні наслідки недійсності правочинів, поставлені у залежність від підстави недійсності, і тому такі наслідки наближаються до деліктної відповідальності [5, с. 13]. Слід зазначити, що така структура побудови також притаманна і Цивільному кодексу України, де у статтях 219-235 вказані спеціальні наслідки недійсних правочинів, які залежать від підстави їх недійсності.

Проте одностороння реституція у Росії ще застосовується до правочинів, укладених до набрання чинності змінами, внесеними до ЦК РФ Федеральним законом від 07.05.2013 р. № 100-ФЗ (це стосується і випадків недопущення реституції).

На відміну від російського законодавства, ЦК України не встановлює взагалі можливості застосування односторонньої реституції та недопущення реституції. Навтім в українському законодавстві при визначенні правових наслідків оспорюваних правочинів зроблено акценти на відшкодуванні винною стороною збитків та моральної шкоди. А в окремих складах передбачено відшкодування збитків у подвійному розмірі.

Так, наприклад, правовими наслідками оспорюваного правочину, укладеного під впливом обману (ст. 230 ЦК України), а також оспорюваного правочину, укладеного під впливом насилля (ст. 231 ЦК України), є відшкодування винною стороною збитків у подвійному розмірі та моральної шкоди, завданих другій стороні у зв'язку з укладенням таких правочинів. А правовими наслідками оспорюваного

правочину, укладеного у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України), та оспорюваного правочину, укладеного під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України), є відшкодування винною стороною збитків та моральної шкоди.

Слід зазначити, що, на відміну від ЦК України, у ЦК РФ правочини, укладені під впливом обману, насилля, загрози або несприятливих обставин, об'єднані у одній статті (ст. 179), що, як вбачається, є досить обґрунтованим, оскільки всі ці правочини мають однакові правові наслідки – загальні наслідки, встановлені ст. 167 ЦК РФ, та, крім того, відшкодування збитків, завданих потерпілому другою стороною. В ЦК України ці правочини неможливо об'єднати у одну статтю, тому що вони мають різні правові наслідки.

Уявляється, що приведена в ЦК України диференціація правових наслідків правочинів, укладених під впливом обману та насилля, від правових наслідків правочинів, укладених під впливом важких обставин та у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є достатньо обґрунтованою та відображає різну соціальну значність вказаних правочинів.

Таким чином, певні особливості юридичних наслідків недійсних правочинів, що містяться у російському та українському законодавствах, обумовлені не природою виду недійсних правочинів (оспорювані чи нікчемні), а особливостями кожного конкретного складу недійсних правочинів.

Норми про приведення сторін у початкове положення займають особливе місце у системі охоронних інститутів українського і російського цивільного права. Вони суттєво відрізняються як від норм, які встановлюють негативні наслідки порушення зобов'язань, що виникають у процесі правомірних дій, так і від норм, які встановлюють наслідки протиправних дій.

У першому випадку між учасниками відношень існує визначений правовий зв'язок – взаємні права та обов'язки, які захищаються законом. Порушення зобов'язання виникає у процесі здійснення цього правового зв'язку, який опосередковує правомірну діяльність. За таке порушення передбачені міри відповідальності.

У другому випадку самі протиправні дії є підставою виникнення зобов'язання. Вони створюють правовий зв'язок між особами, які до цього не були

зв'язані зобов'язальними відносинами. Змістом таких відносин є застосування мір відповідальності.

За наявності недійсного правочину підстава існуючого правового зв'язку між його учасниками анулюється, чим визнається, що відношення, які виникли із правочину (передача майна, виконання робіт і т.д.), із самого початку не мають правової підстави. Зобов'язання повернути один одному все отримане базується на факті передачі майна за правочинном, який визнається недійсним, та має метою відновити положення, яке існувало до такої передачі, а не покарати винних осіб [5, с. 7].

Висновки. Таким чином, існуюча в ЦК України презумпція, згідно якої правочин, який порушує вимоги закону чи іншого правового акту, є, за загальним правилом, нікчемним, потребує перегляду. Слід вважати доцільним у подальшому в законодавстві України ввести презумпцію оспорюваного правочину, що могло би знизити можливість учасників правочину оспорити укладений, виконаний правочин, навіть якщо цей правочин дійсно має юридичний дефект.

Крім того, порівняльний аналіз наслідків недійсності нікчемних та оспорюваних правочинів за законодавствами України та Росії дозволяє зробити висновок, що останнім часом у Росії суттєво змінене правове регулювання визнання правочинів недійсними та наслідки такого визнання. Ці зміни переважно направлені на посилення стабільності існування укладеного правочину.

Наслідки недійсності правочинів обумовлені не природою їх виду (нікчемний чи оспорюваний), а особливостями кожного конкретного складу недійсних правочинів.

На сьогоднішній день загальними наслідками недійсності правочинів за законодавствами України та Росії є заперечення юридичних наслідків правочину з моменту його укладення та двостороння реституція. Крім того, в українському законодавстві у якості загальних наслідків недійсності правочину зазначено відшкодування збитків (для деяких складів – навіть у подвійному розмірі) та моральної шкоди, що, як уявляється, дозволяє диференціювати правові наслідки недійсних правочинів, що мають різну соціальну значність. Крім того, у російському законодавстві у якості спеціальних наслідків можуть застосовуватись також відшкодування збитків та реальної шкоди, і в одному випадку – недопущення реституції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний Кодекс України // Відомості ВР України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
2. Гражданский Кодекс Российской Федерации (часть I) от 30 ноября 1994 г. – № 51-ФЗ. // СЗ РФ. – 1994. – № 32. – Ст. 3301.
3. Федеральный закон от 07.05.2013 г. № 100-ФЗ «О внесении изменений в подразделы 4 и 5 раздела I части первой и статью 1153 части третьей Гражданского кодекса Российской Федерации» // Собрание законодательства РФ. – 2013. – № 19. – Ст. 2327.
4. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве (теория и практика оспаривания). – М.: Статут, 2007. – 491 с.
5. Тузов Д.О. Реституция в гражданском праве: дисс. ... к.ю.н.: Томск, 1999. – 211 с.